

•
ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM LXVIII
2022

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nelu Zugravu (Iași), Neculai Bolohan (Iași), Alexandru-Florin Platon (Iași),
Petronel Zahariuc (Iași), Ștefan S. Gorovei (Iași), Maria Magdalena Székely
(Iași), Cristian Ploscaru (Iași), Claudiu Topor (Iași), Gabriel Leanca (Iași),
Gheorghe Iacob (Iași), Ovidiu Buruiană (Iași), Victor Spinei, membru al
Academiei Române (Iași), Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române
(Cluj-Napoca), Ovidiu Cristea (București), Antal Lukács (București), Ion
Eremia (Chișinău), Ion Varta (Chișinău), Dennis Deletant (Londra),
Carol Iancu (Montpellier), Hans-Christian Maner (Mainz).

COMITETUL DE REDACȚIE:

Laurențiu Rădvan (redactor șef),
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu,
Adrian Vițalaru (secretar de redacție),
Mihai-Bogdan Atanasiu (secretar de redacție).

Responsabilitatea pentru opiniile exprimate în textele publicate revine în
exclusivitate autorilor.

Manuscrisele, cărțile și revistele propuse pentru schimb,
ca și orice corespondență se vor trimite redacției:

Laurențiu Rădvan

Facultatea de Istorie
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
B-dul Carol I 11,
700506, Iași, România
Tel.: 40-(0)232-20.12.74
e-mail: radvan@uaic.ro

CUPRINS

Romanian-Serbian relations in the 20th century

Zoran Janjetović, <i>Romanian national minority in the Yugoslav Banat 1918-1948</i>	11
Adrian Vițalaru, <i>In the capital of the allied state. Romanian diplomats in Belgrade (1919-1941)</i>	25
Alexandru D. Aioanei, <i>Yugoslavia and Britain's clandestine actions in Romania during the Second World War</i>	39
Olivera Dragišić, <i>Italian precedent for the armistice negotiations with Romania in 1944</i> ..	51
Vladimir Lj. Cvetković, <i>Yugoslavia and the crisis of Petru Groza government (August 1945 – January 1946)</i>	65
Ionuț Nistor, <i>A marriage of convenience. The Romanian Workers' Party and the Yugoslav emigration in the early 1950s</i>	79
Petar Dragišić, <i>Serbian press and Romanian Revolution in 1989</i>	89

Iulia Dumitrache, <i>Despre potențialul halieutic pontic la Ovidius</i>	101
Ionuț Acrudoae, <i>Cohortes I-VIII Breucorum în secolul I p.Chr. Locuri și oameni</i>	119
Nelu Zugravu, <i>Vasile Pârvan e Marco Aurelio</i>	145
Claudiu-Costel Luca, <i>Ciclurile monarhiei imperiale în Liber de Caesaribus – o abordare istoriografică</i>	159

Alexandru Ștefan, <i>Tentația falsului diplomatic. Cazul lui Ștefan de Sânger, notarul conventului benedictin de la Cluj-Mănăstur</i>	169
Ștefan S. Gorovei, <i>Falsuri și falsificatori pentru istoria românească</i>	185
Radu Cărciumaru, <i>Greci la Târgoviște în veacul al XVII-lea. Interferențe istorico-arheologice</i>	197
Celestin Ignat, <i>Logofeția Țării Moldovei în cea de-a treia domnie a lui Gheorghe Duca (1678-1683)</i>	211
Mihai-Bogdan Atanasiu, <i>Documente inedite ale familiei Goia (I). Ramura lui Sandu Goia</i>	225
Gheorghe Lazăr, <i>Ajutoarele românești în favoarea așezămintelor athonite Karacalu și Marea Lavră. Noi mărturii documentare (sec. al XVIII-lea)</i>	261
Mihai Anatolii Ciobanu, <i>Două planuri rusești ale ansamblului Episcopiei Buzăului</i> ..	287
Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, <i>Planul satului Lăzăreni (Iași) și surprizele sale: reședința lui Rumeanțev și schitul de la Stânca Jijiei</i>	303
Georgiana Mădălina Mihai, <i>Ținutul Romanului în cadrul organizării administrative a Moldovei în secolul XVIII – prima jumătate a secolului XIX</i>	321

Cuprins

Laurențiu Rădvan, <i>Noi contribuții privitoare la originea și activitatea arhitectului Johann Freywald</i>	337
Alexandru-Florin Platon, „ <i>La Révolution de la Grèce n'est qu'accidentelle...</i> ”: o versiune inedită a relației prințului Gheorghe Cantacuzino despre acțiunea Eteriei în Principatele Române la 1821	355
Cristian Ploscaru, <i>O piesă de teatru și afacerea „idarelelor calpe”. Secvențe din istoria domniilor pămâtenne</i>	413
Maria Rados, <i>Întâia reformă a școlilor din Moldova?</i>	429
Simion Câlția, <i>Decorațiile, instrument de guvernare în timpul domniei lui Carol I</i>	457
Claudiu-Lucian Topor, <i>Romania's Royal Legation in Germany before 1914</i>	473
Mihai Tudosă, <i>Orthodoxy and Orthopraxy Among Romanians During the Great War</i> ..	497
Ovidiu Buruiană, <i>The German military occupation in Romania (1916-1918) and its representation</i>	515
Liviu Brătescu, <i>Centenarul nașterii lui I. C. Brătianu (1921). Memorie socială și legitimare politică</i>	543

<i>In memoriam: Ion Toderășcu</i>	559
<i>Recenzii și note bibliografice</i>	561
Sextus Aurelius Victor, <i>Liber de Caesaribus</i>. Carte despre împărați, editio bilinguis/editie bilingvă, ediția a II-a revizuită și adăugită, traducere, considerații privind limba și stilul și notă asupra ediției de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, ediții de izvoare folosite, notă asupra ediției, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2022, 734 p. (<i>Thesaurus Classicus</i> III) (Cozmin-Valerian Broșteanu); Lactanțiu, <i>Instituțiile divine. Epitoma</i>, traducere și note Petru Pistol, București, Editura Sophia, 2019, 286 p. (Nelu Zugravu); Giovanni Filoramo, <i>Crucea și puterea. Creștinii, de la martiri la persecutori</i>, traducere din italiană de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, București, Editura Humanitas, 2022, 486 p. (Nelu Zugravu); <i>The Dacians in the Roman Empire. Provincial Constructions</i>, edited by Sorin Nemeti, Dan Dana, Irina Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Luciana Nedelea and Timea Varga, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, 443 p. (Casian Gămănuț); <i>The Roman Provinces. Mechanisms of Integration</i>, edited by Sorin Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Irina Nemeti, Dan Dana, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, 368 p. (Casian Gămănuț); Yann Le Bohec, <i>Războiul în lumea romană 58 a.Chr.–235 p.Chr.</i>, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2021, 348 p. (Alex-Marian Cornea); <i>Scris, scriitură, text în Țările Române (secolele XV-XVIII)</i>, volum îngrijit de Monica Dejan cu un cuvânt înainte de Maria Magdalena Székely, Suceava, Editura Karl A. Romstorfer, 2020, 288 p. (Alexandru Gorea); Mihail K. Qaramah, <i>O istorie a Molitfelnicului românesc. Evoluția formularelor Sfințelor Taine (sec. XVI-XVII)</i>, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2022, 307 p. (Celestin Ignat); <i>Doi călători elvețieni și lumea românească la începuturile modernității (1808-1811): Léonard Revilliod și Charles René Pictet de Rochemont. Mărturii inedite</i>, editat	

de Alexandru-Florin Platon, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021, 398 p. (*Adrian-Ionuț Gilea*); Gheorghe-Florin Știrbăț, *Alexandru Enacovici. Din activitatea politică*, Iași, Editura PIM, 2019, 343 p. (*Andrei Bordeianu*); Radu Mârza, *Călători și pacienți români la Karlsbad. O istorie culturală a mersului la băi pe la 1900*, Iași, Editura Polirom, 2022, 504 p. (*Renata-Gabriela Buzău*); Sonya Orfalian, *Mărturii ale copiilor armeni 1915-1922*, Iași, Editura Polirom, 2022, 218 p. (*Bogdan Iuțiș*).

<i>Abrevieri</i>	597
------------------------	-----

Despre potențialul halieutic pontic la Ovidius**

În Antichitatea clasică, dieta se baza, ca ingrediente principale, pe așa-numita „triadă mediteraneană”, adică grâne, măslina și vin. Dar n-ar fi deloc exagerat dacă am adăuga la acestea un al patrulea dar al naturii, peștele. Printre avantajele pe care această resursă le oferă putem aminti, în primul rând, faptul că, chiar dacă nu este inepuizabilă, este totuși foarte dificil să dispară cu totul; apoi, este aproape la îndemâna oricui, dacă luăm în calcul nu doar bazinele marine, ci și sursele de apă dulce (râuri, iazuri, lacuri etc.); nu depinde de capriciile vremii; reprezintă o sursă importantă de proteine; nu necesită, dacă este urmărită doar exploatarea pentru subzistență, nici un efort deosebit, nici o infrastructură prea sofisticată, și lista poate continua. Ca inconveniente, cel mai important ar fi cel al perisabilității, dar, la rândul său, și acesta poate fi transformat cu ușurință în avantaj: peștele poate fi conservat ușor și prin metode nu foarte costisitoare (în principal prin sărare și/sau uscare, la care adăugăm afumarea). Odată procesată, carnea rezistă pentru mult timp și poate fi transportată în siguranță pe distanțe mari.

Dincolo de aceste evidențe, este necesar să ținem cont și de potențialul economic pe care îl poate genera resursa ihtiologică. Exploatarea, care presupune antrenarea unor comunități întregi, precum și mijloace tehnice elaborate, are ca rezultat un surplus de produse, care poate fi valorificat printr-o formă de schimb, fie cu alte bunuri, fie prin vânzare. Conservarea adaugă acestui scenariu posibilitatea unui comerț la distanță lungă, care oferă și câștiguri mai substanțiale.

Tema halieuticii – adică a pescuitului – a incitat și derutat în același timp critica modernă, cu atât mai mult cu cât lucrarea lui Ovidiu, care constituie punctul de plecare al lucrării de față¹, și după ea, cea a lui Oppian², constituie singurele opere ale acestui gen care au ajuns până la noi³.

* CS III dr., Institutul de Cercetări Interdisciplinare, Departamentul de Științe Exacte și ale Naturii, Centrul de Cercetare Interdisciplinară Arheoinvest, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, România; iulia.dumitrache@uaic.ro.

** Lucrarea a apărut cu sprijinul proiectului PN-III-P1-1.1-TE-2021-0554.

¹ i. e. *Halieutica*, *Halieuticon* sau *Halieutikon*.

² Oppian, *Halieutica*, în Oppian, Colluthus, Tryphiodorus, with an English translation by A.W. Mair, Loeb Classical Library, Londra, New York, 1928.

³ În *Banchetul înțelepților*, Athenaios (Athenaios 86b) amintește un tratat despre pești care i-ar fi aparținut lui Archippus, însă aceasta este singura mențiune a textului (vezi *infra*, n. 15).

Dacă la Oppian lucrurile sunt clare, problema atribuirii versurilor *Halieuticii* lui Ovidiu este încă subiect de discuție. Prima citare a lucrării aparține lui Plinius: „Mi se pare admirabil ce a scris Ovidius despre instinctele peștilor în acest volum, pe care l-a denumit *Halieuticon*”⁴. Un manuscris medieval indică un grup de versuri în hexametri drept fragment din lucrarea pescărească a poetului tomitan⁵. Și de aici a pornit disputa. Lingviști, clasiști, istorici ai literaturii latine dezbăt cu privire la paternitatea textului. A fost sau n-a fost? Unii spun că nu poate fi atribuit lui Ovidiu, nefiind suficient de poetic⁶ sau de „ovidian” ca stil⁷. Alții spun că tocmai că, fiind un poem didactic, și lipsindu-i tocmai părțile în care măiestria poetică ar fi avut destul loc să fie exersată, minusurile identificate de alții nu pot fi probate⁸. Fragmentul pe care îl avem este în stare foarte proastă. Textul a suferit foarte mult din cauza procesului de transmitere din antichitate până în timpurile moderne; se pare că manuscrisul original al autorului a fost doar o ciornă greu de descifrat. Pe alocuri, textul este alcătuit din propoziții fragmentare, notate din impulsul momentului; există o serie de lacune care trebuiau, cel mai probabil, umplute ulterior; aceiași gând apare de două ori în formulări diferite⁹, iar mai multe propoziții sunt defecte în structura lor. Unele versuri, pe de altă parte, sunt doar ușor alterate, iar cele mai multe sunt ireproșabile.

Au fost realizate diverse ediții critice ale textului și traduceri¹⁰. În limba română au fost publicate, până în prezent, trei traduceri integrale și una parțială¹¹.

⁴ Plinius 32.5: *Mihi videntur mira et quae Ovidius prodidit piscium ingenia in eo volumine, quod Halieuticon inscribitur* (vezi *infra*, n. 14).

⁵ R.W. Böckerman, *The Bavarian Commentary and Ovid: Clm 4610, The Earliest Documented Commentary on the Metamorphoses*, Cambridge, 2020. <https://doi.org/10.11647/OBP.0154>; S. J. Harrison, *The Halieutica Attributed to Ovid: Issues of Authenticity, Reception, and Supplementation*, în T. E. Franklins și L. Fulkerson (ed.), *Constructing Authors and Readers in the Appendices Vergiliana, Tibulliana, and Ovidiana*, Oxford, 2020, p. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198864417.003.0013>

⁶ J. A. Richmond, *Metre and Prosody in the Halieutica Ascribed to Ovid*, în „Hermes”, 96 (1968), 3, p. 341-355.

⁷ G. E. Duckworth, *The Non-Ovidian Nature of the “Halieutica”*, în „Latomus”, 25 (1966), 4, p. 756-768.

⁸ S. G. Owen, *Notes on Ovid’s ‘Ibis’, ‘Ex Ponto Libri’, and ‘Halieutica’*, în „The Classical Quarterly”, 8 (1914), p. 267; T. Costa, *Formele hexametrelui la Ovidiu*, în *Publius Ovidius Naso*, București, 1957, p. 275; K. Volk, *Plumbing the Ovidian Halieutica*, în T. E. Franklins și L. Fulkerson (ed.), *Constructing Authors and Readers in the Appendices Vergiliana, Tibulliana, and Ovidiana*, Oxford, 2020, p. 212-222. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198864417.003.0014>

⁹ H. Fränkel, *Ovid: A Poet between Two Worlds*. Cap. 17. *The Halieutics*, Berkeley, 1945, p. 160-162 <https://doi.org/10.1525/9780520330924-018>

¹⁰ În engleză: P. Ovidi Nasonis, *Tristium Libri Quinque; Ibis; Ex Ponto Libri Quattuor; Halieutica; Fragmenta*, edited by S. G. Owen, Clarendon Press; 1st edition, 1922; *The Halieutica, Ascribed to Ovid*, edited by J. A. Richmond, Londra, 1962; în germană: *P. Ovidii Nasonis Ibis*, editat de Friederich Wilhelm Lenz, Torino, 1956, sau franceză: *Ovide, Halieutiques*, traduction de Eugene de Saint-Denis, Paris, 1975 (prima ediție).

¹¹ Publius Ovidius Naso. *Halieuticele*: Traducere Șt. Cuciureanu, în „Iașul literar” 3 (1958), p. 72-74; Ovidiu, *Versuri*, trad. Maria-Valeria Petrescu, Cuvânt înainte de Adrian Părvulescu, București, 1968 – fragmentar; Ioan Micu, *Poemul ovidian Halieuticon*, în „Pontica” 21-22 (1988-1989), p. 337-362, care citează și o traducere în hexametri de același autor, apărută în „Tomis” 1 (1977) – *non vidi*.

Structura poemului

Proem (v. 1-82)

[lipsesc: invocația, dedicația, anunțarea temei]

- v. 1-9 legea universului (*accepit mundus legem*, 1): toate viețuitoarele au propriile mijloace de apărare
- v. 9-48 peștii se apără prin *ars* și înșelăciune
- v. 49-81 animalele terestre se apără prin luptă sau fugă
- v. 82 *noster in arte labor positus, spes omnis in illa*

Habitatele a diferite specii de pești (v. 83–134)

- v. 83-93 pasaj de tranziție
- v. 94-117 pești care *gaudent pelago*
- v. 118-134 pești care *luxantur arena*

cetera desunt

Voi discuta în continuare **resursa ihtiologică** menționată de Ovidiu. Coroborând informațiile oferite de Ovidiu cu cele provenind de la alți autori antici, în special de la Aristotel¹², Aelian¹³, Plinius¹⁴, Athenaios¹⁵ și Oppian¹⁶, atât cele referitoare la numele peștilor, cât și la caracteristicile acestora, pot fi identificate 55 de specii de pești dintr-un total de 56. Singurul neidentificat este cercyrus. După cum se poate observa în **Tabelul 1**, unele specii sunt mai cunoscute, altele sunt ceva mai greu de identificat¹⁷. Acolo unde apare și traducerea românească, în

¹² Aristotle, *History of Animals*, volume I: Books 1-3. Translated by A. L. Peck. Loeb Classical Library 437. Cambridge, 1965. Volume II: Books 4-6. Translated by A. L. Peck. Loeb Classical Library 438. Cambridge, 1970; Volume III: Books 7-10. Edited and translated by D. M. Balme, Loeb Classical Library 439, Cambridge, 1991 – în continuare Aristotel.

¹³ Aelian, *On Animals*, volume I: Books 1-5. Translated by A. F. Scholfield, Loeb Classical Library 446, Cambridge, 1958; Volume II: Books 6-11. Translated by A. F. Scholfield, Loeb Classical Library 448, Cambridge, 1959; Volume III: Books 12-17. Translated by A. F. Scholfield, Loeb Classical Library 449, Cambridge, 1959 – în continuare Aelian.

¹⁴ Pliny, *Natural History*, Volume III: Books 8-11. Translated by H. Rackham, Loeb Classical Library 353, Cambridge, 1940; Volume VIII: Books 28-32. Translated by W. H. S. Jones, Loeb Classical Library 418, Cambridge, 1963 – în continuare Plinius.

¹⁵ Athénée, *Le banquet des savants*, trad. Jean Baptiste Lefebvre de Villebrune, 5 vol., Paris, 1789-1791 – în continuare Athenaios.

¹⁶ Oppian, Colluthus, Tryphiodorus, with an English translation by A.W. Mair, Loeb Classical Library, Londra, New York, 1928 – în continuare Oppian.

¹⁷ M. Koehler, *Tarichos ou Recherches sur l'histoire et les Antiquités des pêcheries de la Russie méridionale*, în „Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St. Pétersbourg”, VIe série, I, 1832, p. 347-490; G. Schmid, *Die Fische in Ovids Halieuticon. Zoologisches und Lexikologisches*, în „Philologus”, Supplementband XI, Drittes Heft, 1907-1911, p. 255-350; E. de Saint-Denis,

marea majoritate a cazurilor, este o indicație a prezenței speciilor respective și în apele noastre. Cele mai multe poartă nume aparent latinești, dar cei mai mulți termeni sunt, de fapt, grecești, dată fiind asemănarea dintre denumirile latinești și cele grecești, ca și elementul cronologic (unii sunt deja amintiți de la Aristotel, sau chiar, e drept, preluați de Athenaios, din autori anteriori lui Aristotel).

S-a spus că în spatele unor **denumiri** ar sta, de fapt, anumite specii de pești în limba geților¹⁸, dar nici unul dintre pești nu apare doar la Ovidiu, nici măcar cei care, conform lui Plinius, după cum vom vedea imediat, sunt cunoscuți doar prin acest poem. Pe de altă parte, nu ar fi avut nici un rost ca Ovidiu să introducă astfel de denumiri într-un poem didactic scris în latină și, în ultimă instanță, Ovidius poate fi imaginat ca greu mergând la piață în Tomis și târguindu-se cu negustorii de pește locali, sau dând la undiță cot la cot cu pescarii geți.

Despre **habitatul** acestor pești, Plinius notează, în cartea a treizeci și doua a *Istoriei Naturale*: „La această enumerare vom adăuga speciile indicate de Ovidiu, care nu sunt întâlnite la nimeni altul; dar poate acestea *apar în Pont*, unde a început acest poem, în ultima parte a vieții”¹⁹, și apoi le enumeră:

Boul-de-mare [bos/boum = Cephaloptera giorna?], cercyrus [Cercyrus / κέρκυρος = ?] care trăiește în stânci, orphos [Orphos / ὀρφός = Serranus gigas sau Polyprion Cernium], rândunica de mare [Erythinus / ἐρυθθίνος = Trigla hirundo] roșie, iulis [Iulis / ιουλίς = Coris iulis], pagelii [Mormyr / μόρμυρος = Lithognatus mormyrus] pestriți, dorada [aurata / χρύσοφρος = Aurata aurata] de culoare aurie; în plus, bibanul [Perca / πέρκη = Serranus scriba], țapul de mare [Tragus/ tragos = Maena vulgaris?], oblada, care place prin coadă, [Melanurus / μελάνουρος = Oblada melanoura]; vatoși (vulpi de mare) [epodes = Raja clavata] de talie mare²⁰.

Nicicum nu poate fi vorba despre mențiuni unice la Ovidiu. De exemplu, boul de mare are ochii mari și este argintiu, cu trei sau patru dungi aurii, conform lui Aristotel²¹; Pherecrates, aflăm tot din *Banchetul înțelepților*, ne spune că „are glas”²²; de la Oppian știm că se hrănește cu alge, dar poate fi folosit ca nadă pentru syndos și labrax²³; conform lui Aelian, are spirit gregar²⁴.

Așadar, după Plinius, 11 din cele 56 de specii menționate la Ovidiu apar doar în Marea Neagră, 15 doar în Marea Mediterană, iar restul de 30 apar în

Le vocabulaire des animaux marins en latin classique, Paris, 1947; D. W. Thomson, *A Glossary of Greek Fishes*, Londra, 1947.

¹⁸ I. Micu, *Terminologie marină și halieutică în operele ovidiene din exil*, în „Pontica”, 24 (1991), p. 439-440.

¹⁹ Plinius 32.54: *His adiciemus ab Ovidio posita animalia, quae apud neminem alium reperiuntur, sed fortassis in Ponto nascentia, ubi id volumen supremis suis temporibus inchoavit.*

²⁰ Plinius 32.54: *bovem, cercyrum in scopulis viventem, orphum rubentemque erythinum, iulum, pictas mormyras aureique coloris chrysophryn, praeterea percam, tragum et placentem cauda melanurum, epodas lati generis.* În parantezele pătrate sunt trecute numele latinești și echivalentele grecești, precum și denumirea științifică modernă a speciei identificate.

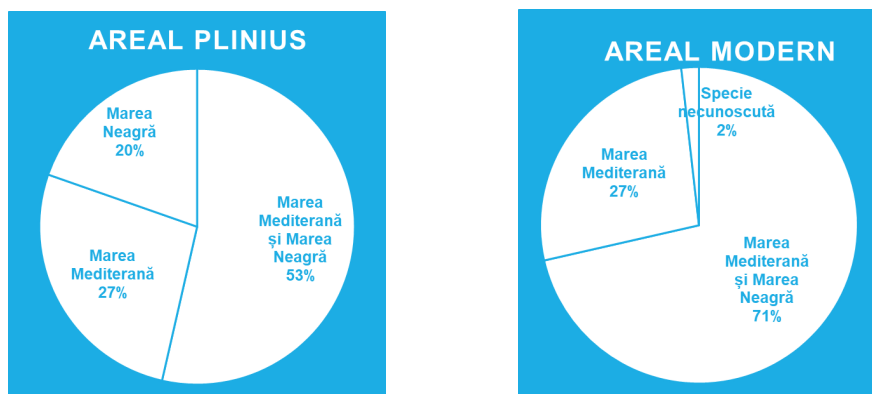
²¹ *apud* Athenaios, 276f.

²² *apud* Athenaios, 287a.

²³ Oppian, 2.141-166; 3.139.

²⁴ Aelian, 1.19.

ambele bazine. Dacă însă ne folosim de hărțile ihtiologice moderne, care urmăresc arealul de răspândire al speciilor identificate, precum și informațiile provenite din alte surse antice, diagrama se schimbă:

Ovidiu precizează, de cele mai multe ori laconic, fie și printr-un singur cuvânt, elemente specifice de identificare pentru fiecare pește în parte: acestea vizează fie trăsături fizice, fie etologice, fie care țin de gust sau popularitate în mediul frecventat de autor.

Cea mai des amintită **trăsătură fizică** este culoarea: limba de mare, rândunica de mare și calcanul sunt de un alb strălucitor²⁵; milvii au spinarea neagră²⁶; *umbrae* sunt negricioase²⁷; eritinul este roșu²⁸, pagrul – roșu-aprins²⁹, sinodontii – roșcați³⁰; mulul are nuanță sângerie³¹; sparulus are ceafa aurită³²; saxatilul are solzi verzi și gura mica³³, mierlele marine sunt verzui³⁴; mormytele sunt vârgate³⁵; sargus are dungi³⁶, iar murena – dungi aurite³⁷. Echeneida intră în categoria peștilor mici³⁸; unii pești sunt plăți, alții încovoiați, alții moi pe o parte³⁹. Malanurul este cunoscut datorită frumoasei sale cozi negre⁴⁰.

²⁵ v. 124: *fulgentes soleae candore*; v. 131-132: *niveo corpore lolligo*.

²⁶ v. 95: *nigro tergore milvii*.

²⁷ v. 111-112: *corporis umbrae liventis*.

²⁸ v. 104: *rubens erythinus*.

²⁹ v. 107: *rutilus phager*.

³⁰ v. 107: *fulvi synodoctes*.

³¹ v. 123: *squamas tenui subfusus sanguine mullus*.

³² v. 106: *aurata sparulus cervice*.

³³ v. 109: *viridis squamis parvo saxatilis ore*.

³⁴ v. 114: *merulaeque virentes*.

³⁵ v. 110: *pictae mormyres*.

³⁶ v. 105: *insignis sargusque notis*.

³⁷ v. 109-110: *auratis muraena notis*.

³⁸ v. 99: *parva echenais*.

³⁹ v. 126: *epodes lati*; 130: *molles tergore ranae*.

⁴⁰ v. 113: *laude insignis caudae melanurus*.

Dintre trăsăturile comportamentale, Ovidiu vizează viteza⁴¹, agresivitatea⁴², sociabilitatea⁴³, și reproducerea⁴⁴. Ca popularitate, peștii binecunoscuți și apreciați sunt mult-prețuitul elops⁴⁵ și sturionul – cunoscut în ape străine⁴⁶. La polul opus se află cantarul – neplăcut la gust –⁴⁷, dezgustătoarea chromis⁴⁸, salpa – foarte disprețuită, cum și merită⁴⁹, și așa adăuga, circumstanțial, și țapul-de-mare, a cărui denumire pare să provină de la mirosul pe care carnea sa îl emană în sezonul de reproducere.

În fine, ajungem la partea economică a subiectului: **pescuitul**. Capturarea peștilor trebuie să țină cont de mediul preferat de aceștia: *qui gaudent pelago* (v. 96) – cărora le place largul sau *qui herbosa harena laectantur* (v. 118) – care se bucură de nisipul acoperit de ierburi, iar principalele sfaturi oferite de Ovidiu se referă, pe de o parte, la adaptarea tehnicii și uneltelor de pescuit în funcție de specia de pește și tipul de țărm (nisipos, mâlos, stâncos etc.), iar pe de altă parte la antrenarea unor trăsături: răbdare și pricepere⁵⁰.

Putem subdiviza tehnicile romane de pescuit care ne sunt cunoscute în nouă categorii principale (vezi **Tabelul 2**). Principalul determinant este natura apelor în care se pescuiește. În ape calme, puțin adânci, pescarul va avea de ales între o gamă largă de instrumente, pasive sau active; la adâncimi mai mari sau în ape mai agitate, alegerile lui sunt limitate. Din nou, în cadrul fiecărei categorii, unele unelte sunt mai potrivite pentru ape puțin adânci, altele pentru pescuitul în apă adâncă.

⁴¹ Hipurii și lupi-de-mare sunt rapizi: v. 95; 22.

⁴² Gladius este crud (v. 97), cercyrul – feroce (v. 102), porcii-de-mare – agresivi (v. 132); neîmblânzitul conger îi atacă rănindu-i pe cei de o specie cu el (v. 115); scorpionul este vătămător prin puternica lui lovitură cu capul (v. 1177); guvidul, lunecos și nevătămător cui va prin spina dorsală (v. 130); loligo elimină un lichid otrăvitor de culoare neagră (v. 132). Tonii, dimpotrivă, plini de spaimă, fug în cârduri mari (v. 98).

⁴³ Echeneida întârzie navele (v. 99), pe când pompilus le urmează (v. 100-101).

⁴⁴ Chanusul se înmulțește prin el însuși (v. 107); glaucul nu este niciodată văzut pe timp de vară (v. 94); maena – fecundă (v. 110).

⁴⁵ v. 96: *pretiosus elops*.

⁴⁶ v. 134: *peregrinis acipenser nobilis undis*.

⁴⁷ v. 103: *cantharus igratus suco*.

⁴⁸ v. 121: *inmunda chromis*.

⁴⁹ v. 121: *merite vilissima salpa*.

⁵⁰ v. 82: *noster in arte labor positus, spes omnis in illa* – tot efortul nostru stă în pricepere, toată speranța în ea.

aport de forță de muncă	capacitatea de producție redusă —————> ridicată			apă
scăzut ↓ ridicat	coșuri vase	și plase staționare	capcane pe traseele de migrație	la suprafață ↓ la adâncime
	suliță, harpon, trident	plase aruncate de pe mal sau din barcă	năvoade aruncate de pe mal	
	cârlig și fir (undiță)	năvoade acționate dintr-o barcă	năvoade acționate din două bărci	

Tabel 2. Tehnici de pescuit (după Bekker-Nilsen 2010, p. 189)

Urmărind tabelul, observăm că, pe măsură ce necesarul de capital și forță de muncă crește, crește și capacitatea productivă⁵¹. Dintre mijlocele de pescuit identificate, capcanele, vasele și coșurile sunt instrumente pasive, care nu necesită aport constant de forță umană sau, așa cum se exprimă Oppian, „ele lucrează în timp ce stăpânul lor doarme”⁵². Alte forme de pescuit implică unelte active, iar unele dintre acestea necesită contribuția mai multor persoane sau tehnologie de sprijin, cum ar fi bărcile⁵³. Deși sunt disponibile date despre captură din antichitate, observațiile pescarilor moderni care folosesc tehnici analoge indică faptul că fiecare instrument are nevoie de un anumit număr de pescari care să îl manipuleze. De asemenea, producția crește mai rapid decât forța de muncă, adică atunci când se combină eforturile mai multor indivizi, captura va fi mai mare. Ca urmare, este necesară asocierea într-o formă oarecare, care diferă în funcție de regimul proprietății uneltelor, specia de pește vizată, cantitatea capturii etc.⁵⁴.

Pe un mozaic din Soussa vedem patru metode de pescuit în desfășurare: cârlig cu fir, plasă, năvod, capcane, toate amintite în poemul ovidian (**Figura 2**).

⁵¹ T. Bekker-Nielsen, *The Technology and Productivity of Ancient Sea Fishing*, în idem (ed.): *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*, Aarhus, 2005, p. 83-95.

⁵² Oppian, 3.85.

⁵³ T. Bekker-Nielsen, *Nets, boats and fishing in the Roman World*, în „Classica et Mediaevalia”, 53 (2002), p. 215-233; idem, *Fishing in the Roman World*, în idem și D. Bernal Casasola, *Ancient Nets and Fishing Gear Proceedings of the International Workshop on “Nets and Fishing Gear in Classical Antiquity: a First Approach”* Cádiz, November 15-17, 2007, Cadiz, Aarhus, 2010, p. 187-204.

⁵⁴ Gr. Antipa, *Pescăria și pescuitul în România*, București, 1916, p. 766-767. Pentru Antichitate, vezi E. Lytle, *Η θαλασσα κοιν: Fishermen, the Sea, and the Limits of Ancient Greek Regulatory Reach*, în „Classical Antiquity”, 31 (2012), 1, p. 1-55; doi:10.1525/CA.2012.31.1.1.

Figura 2. Scenă de pescuit. Mozaic roman, Muzeul de Arheologie, Sousse, Tunisia
(© G. Mermet/Bridgeman Giraudon)

Ca tehnici și instrumente de pescuit, *Halieutica* face referire la **undiță**, plasă și coș. Cu siguranță, unele erau mai eficiente decât altele și se pretau pentru anumite specii de pești⁵⁵.

Termenii folosiți de Ovidiu pentru a desemna elemente ale undiței sunt *unis* / *linum* (r. 43) = nuia flexibilă sau trestie și *saeta* (r. 35) / *funis* (r. 85) = sfoară, fir. Momeala apare sub numele generic *esca*. În clasificarea lui Gr. Antipa, se face diferența între „undițe” și „cârlige”, definite ca „o serie de undițe de toate dimensiunile înșirate pe o coardă lungă, care se așează în ape ca instrumente fixe și cari pescuiesc: a) cu nadă (pripoanele) sau b) fără nadă, înțepând în corp peștele ce trece prin ele (carmacele)”⁵⁶.

Hamus desemnează, în *Halieutica*, cârligul. Cârligele sunt uneltele cel mai des întâlnite ca resturi arheologice pentru activități halieutice⁵⁷. O întrebare dificilă este dacă diferitele tipuri de cârlige descoperite pe un sit pot fi folosite ca indicatori că anumite specii au fost pescuite în larg din acea locație. Lăsând deoparte problema ratelor de supraviețuire – s-ar putea argumenta că tipurile de cârlig utilizate cel mai des erau cel mai probabil să fie pierdute și, prin urmare, subreprezentate pe un sit terestru – avem încă două probleme: în primul rând, numărul de tipuri de cârlig distincte este mult mai mic decât numărul de specii diferite, astfel încât un singur tip de cârlig a fost probabil utilizat pentru a viza un număr de specii; în al doilea rând, alegerea cârligului va depinde de mediul marin (limpezimea apei, vizibilitate subacvatică, structura

⁵⁵ O descriere amănunțită a tipurilor și metodelor de pescuit în Antichitate apare și în Oppian 3.72-89 și Plinius cel Tânăr, *Ep.* 9.7. În istoriografia modernă, primul care le discută pe larg este T. W. Gallant, *A Fisherman's Tale: An Analysis of the Potential Productivity of Fishing in the Ancient World*, Gent, 1985, urmat de T. Bekker-Nielsen, *The Technology and Productivity of Ancient Sea Fishing*, în idem (ed.), *Ancient Fishing...*, p. 83-96.

⁵⁶ Gr. Antipa, *op. cit.*, p. 44.

⁵⁷ Vezi E. Galili, A. Zemer, B. Rosen, *Ancient Fishing Gear and Associated Artifacts from Underwater Explorations in Israel – A Comparative Study*, în „Archaeofauna”, 22 (2013), p. 147.

fundului mării și vegetație), precum și de specia țintă. Pescuitul cu undița nu era practicat doar ocazional, ci și pentru capturi la scară mare. Această metodă pare să fi fost destul de eficientă în sistemul descris de Antipa, atunci când mai multe cârlige erau folosite pe un singur fir, sau când pescarii vizau specii mai mari de pești⁵⁸.

Sursele arheologice pentru această tehnică sunt răspândite pe tot cuprinsul Imperiului Roman, din Britannia, prin Marea Mediterană⁵⁹ până în Egipt⁶⁰, în Marea Egee și Marea Neagră⁶¹. Cârligele mai mari și mai puternice ar putea fi folosite pentru a prinde, în mod logic, pești mai mari și mai puternici. Pescuitul cu fir ar putea fi utilizat pentru a viza speciile de pești de adâncime⁶². Ovidiu indică mugilul, lupul-de mare, anthiasul și caracatița drept specii recomandate, iar locurile cele mai propice ar fi țărmurile stâncoase. În același timp însă avertizează asupra comportamentului peștilor, care pot păcăli vigilența pescarului și pot scăpa, fie desprinzând momeala, precum caracatița (v. 31-36) ori mugilul (v. 27-30), fie tăind sfoara undiței și dispărând în apă cu tot cu cârlig, ca lupul de mare (v. 23-26).

În unele privințe, **plasele** sunt mai ușor de tratat. Tipurile acestora sunt *myrioi* – „nenumărate”, după Oppian – și adaptate mărimii și comportamentului individual sau colectiv al speciilor vizate, precum și adâncimii apelor de pescuit. O selecție a acestora este descrisă în detaliu de Oppian, permițându-ne să distingem între diferite clase și tipuri de astfel de instrumente⁶³. Folosirea lor pe scară largă este garantată de prezența, pe multe situri arheologice, a greutateților pentru plase sau a uneltelor utilizate în fabricarea acestora. Cu toate acestea, țesătura în sine era făcută din materiale organice care sunt rareori conservate⁶⁴. O plasă de pescuit carbonizată a fost găsită în Herculaneum; unele plase s-au păstrat în climatul uscat al Egiptului⁶⁵ și, cel mai probabil, există plase de pescuit bine conservate și în nivelurile anoxice ale Mării Negre⁶⁶.

La Ovidiu, întâlnim termenii *rete*, pentru plasă (v. 23; 28; 32; 87), *cortex levis* pentru pluta ușoară din partea de sus a plasei și *grave onus* = greutatea de plumb

⁵⁸ T. Bekker-Nielsen, *Fishing...*, p. 191.

⁵⁹ P. A. Gianfrotta, *Archeologia subacquea e testimonianze di pesca*, în „Mélanges de l'Ecole Française à Rome”, 111 (1999), 1, p. 27; A. Marzano, *Harvesting the sea: the exploitation of marine resources in the Roman mediterranean*, Oxford, 2013, p. 32 etc.

⁶⁰ Cf. R. Thomas, *Fishing Equipment from Myos Hormos and Fishing Techniques on the Red Sea in the Roman period*, în Bekker-Nielsen și D. Bernal Casasola (ed.), *op. cit.*, p. 211, pe situl de la Myos Hormos, de exemplu, au fost descoperite mai multe cârlige de pescuit din epoca romană, realizate atât din aliaj de cupru, cât și din fier, de diverse dimensiuni și modele. Cele mai mici se găseau de obicei grupate, ceea ce indică faptul că probabil erau fixate pe același fir.

⁶¹ A. Morales, Y. Antipina, A. Antipina, E. Roselló: *An Ichthyoarchaeological Survey of the Ancient Fisheries from the Northern Black Sea Coast*, în „Archaeofauna”, 16 (2007), p. 117-172.

⁶² A. Marzano *op. cit.*, p. 32, indică drept captură vizată speciile bentonice și pelagice de pești de adâncime.

⁶³ Oppian 3.139-144; 775-782.

⁶⁴ J. Martínez Maganto, *Las técnicas de pesca en la Antigüedad y su implicación en el abastecimiento de las factorías de salazón*, în „Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid” 1992, p. 219-244; D. Bernal Casasola, *Arqueología de las redes de pesca. Un tema crucial de la economía marítima hispanorromana*, în „Mainake”, 30 (2009), p.181-215.

⁶⁵ R. Thomas, *op. cit.*

⁶⁶ T. Bekker-Nielsen *Fishing...*, p. 201.

pusă pentru a ține plasa în poziție verticală⁶⁷. Pescuitul cu plasa este recomandat de Ovidiu *at purum retia litus* (v. 85), pentru scar, murenă și lupul-de-mare.

Nassa / *vimen* desemnează un **coș de nuiie** (v. 13; 16), care dă randament maxim în estuare și zonele măloase. **Harponul** / **tridentul** nu apare la Ovidiu, dar este menționat de Oppian pentru pelamidae și delfini⁶⁸: „Un băț robust, nu lung, dar oricât de gros poate fi, cam de un cot în lungime. La capătul ei sunt puse din belșug plumb și multe sulite cu trei vârfuri așezate apropiat; iar peste ele trece o sfoară bine răsucită, Urcând cu o barcă spre unde golful este cel mai adânc, se lansează cu putere în adâncul turbure, încăpățânatul bușteanului de pin. Imediat, îngreunată de plumb și fier, se îndreaptă spre fundul mării, unde lovește pelamidele slabe care se înghesuie în noroi și le ucide străpungând pe câte ajunge din mulțimea nefericită”⁶⁹.

Concluzii

Dacă Ovidiu este autorul Halieuticii, chiar dacă Plinius are dreptate, și a scris poemul la Tomis spre sfârșitul vieții, în mod cert nu încetase să gândească și să se exprime ca un adevărat Roman, în care Urbea trăia în continuare. Nu cred că, în afară de faptul că Pontul Stâng era perceput ca loc de surghiun și motiv de continuă lamentare, poate fi distinsă o separare clară între cele două unități marine. Așa cum avea Pomponius Mela să afirme mai târziu, Pontul Euxin nu este altceva decât prelungirea Mării Mediterane, gătită în zona Marmara. Ca urmare, este greu de făcut diferențe între resursa halieutică pontică și cea mediteraneană.

Pe de altă parte, o bună cunoaștere nu numai a unor nume de pești, 56, un număr deloc de neglijat, mai ales când vine vorba de „trubadurul” spilcuit și eminamente urban, ci și a unor elemente definitorii pentru aceștia, face din Ovidiu un ihtiolog de marcă al vremii sale.

Romanii foloseau o gamă de tehnici diferite de pescuit, adaptate diferitelor categorii de pești (pelagici, bentonici, migratori) și în diferite medii (de coastă, de mică adâncime, ape adânci, strâmtori). Nevoia scrierii unui astfel de poem didactic, de manual de pești și pescuit reprezintă certitudinea unei ocupații esențiale în simplitatea sa, pe care o poate practica oricine, cu minimă infrastructură, dar cu înțelegerea etologiei ihtice. Dacă o cunoști, o înțelegi și o respecti, marea te va hrăni și te va îmbogăți.

Nu în ultimul rând, textul Halieuticilor merită și trebuie readus în atenție și (re)valorificat nu numai din punct de vedere lingvistic și filologic, dar și istoric, mai ales în legătură cu alte tipuri de surse istorice. Însuși locul lui Ovidiu în literatura latină poate fi reevaluat, în sensul în care poetul devine, precum Aristotel, un *homo universalis*, autor de *ars poetica* și de taxonomii în egală măsură.

⁶⁷ Vezi și *Tristia* 3.4.11-12.

⁶⁸ Oppian, 4. 535-548.

⁶⁹ G. F. Bass, *Fishing Spear*, în G. F. Bass, S. D. Matthews, J. R. Steffy și F. H. van Doorninck Jr. (ed.), *Serge Limani: An Eleventh-Century Shipwreck, 1: The Ship and its Anchorage, Crew, and Passengers*, College Station, Texas, 2004, p. 429-430.

	Denumire grecească	Specie	Ovidiu	Aelian	Aristotel	Oppian	Plinius	Alți autori
Acipenser – sturion (v.)	Ἀκκτιπνηστῖος	Acipenser sturio	v. 134	-	-	-	9.60	Athenaios 294e-f; Cicero, <i>Fin.</i> 2.14; Horațiu, <i>Sat.</i> 2.47; Macrobius 3.16.1; 3.16.6; Martial 13.91
Anthias	Ἀνθίας	Anthias sacer?	v. 48	1.4; 8.28; 12.47; 13.16.	570.b.19; 610.b.5 282d.	1.248; 250; 253; 3.192; 205; 328; 333	9.153; 180; 182; 32.13	Athenaios 282b-c; 284a; Plutarch, SA, 981e; 977f.
Asellus marinus – mîgăruș de mare	Ὀνίσκος	Gadus poutassu?	v. 133	-	-	1.105; 593	-	Athenaios 118c; 315f; Galenus, <i>de Diet.</i> 2, p. 347; 350; 358; Marcellus Sidetes, 2
Aurata – dorada	Χρύσοοψρος	Aurata aurata / Sparus aurata	v.110	12.16; 13.28	489.b.26; 543.b.3; 570.b.20; 591.b. 598.a.10.21; 599.b.33;	1.169; 3.188	9.58; 32.43; 145; 152	Athenaios, 71b; 284c; 328a-c; 355d; Plutarch, SA, 981d; <i>Corp. Gloss. L.</i> 2.568; Isidor, <i>Origines</i> 12.6.6; Martial 13.20; Celsus 2.18; Columella 8.16; Apicius 4.2; 10.12.
Bos	Βοῦς	Cephaloptera giorna?	v. 94	1.19; 1c	540.b.17; 566.b.2; 1529.a.17	1.103; 2.141- 166; 3.139	9.78; 151; 32.145; 152	Athenaios, 356c; Apicius 10.3
Cantharus	Κάνθαρος	Spondylisoma cantharus	v.103	1.26	598.a.10;	1.512; 3.338- 370	-	Xenocrates, 9.
Caris – carida	Καρίς	Crangon crangon?	v. 130	1.30	525.a.32-33; 527.a.9; 547.b.17; 549.b.12; 591.b.15	1.281; 2.128; 3.177; 184; 4.221	-	Athenaios, 105 e-f; 106a; b; d; 147b; <i>Geoponica</i> 20.25
Cercyros	Κέρκυρος	?	v.102	-	-	1.141	32.152	-
Channe	Χάννος	Serranus cabrilla	v.107	4.5	538.a.18; 20; 567.a.26	9.56; 166; 32.153	1.124; 3.185	Athenaios 319b; 327f; 355b

Chromis	Χρομίσ	Sciena aquila/Umbrina cirrosa	v. 121	15.2	534.a.9; 535.b.16; 543.a.2; 601.b.29	-	9.57; 10.193; 32.153	Athenaios 305d
Conger	Γόγγος	Conger vulgaris	v. 115	9.37 10.38	489.b.26; 505.a.13; 507.a.11; 571.a.27; 599.b.6; 610.b.15; 707.b.28	1.114; 2.390	9.57; 185; 32.148	Athenaios 135c; 288c; 293f- 294c; 356a; 357b; 623c; 662b; Plutarch, SA, 978f; Strabon 3.2.7
Echeneida	Έχηνίς	Echeneis remora, Echeneis naucrates	v. 99	1.36; 2.17	505.b.19; 557.a.30;	1.212	32.2	Lucan, 6.674
Elops	Έλω	Acipenser rutenus	v. 96	8.28	505.a.15; 605.b.15	2.658; 3.55; 89;	9.60; 32.155	Athenaios, 136a; 282d; 299f; 300c; d; 308b; c; Columella 8.16; Varro, 2.6; Macrobius, 2.12; Plutarch, SA, 979c
Epodes	-	Raja clavata	v. 126	-	-	-	32.152	-
Erythmus	Έρυθμός	Pagellus erythmus / Trigla hirundo	v. 104	-	538.a.20;	1.97; 1.130	9.56; 32.31; 138; 152; 153	Athenaios, 300 e,f; 327a; Apicius 9.459; Columella, 8.6.9
Faber – dulgher	Χαλκεύς / Ζατός	Zeus faber	v. 110	-	538.b.15; 598.a.13	1.133	9.68; 32.148	Athenaios, 328d; Columella 8.16
Gladius – pește-spadă	Ξιφίας	Xiphias gladius	v. 97	14.23	505.a.18; 506.b.16; 602.a.26	1.182; 2.506; 3.193; 529	9.21; 32.15	Athenaios, 314e; Strabon, 1.24
Glaucus	Γλαῦκος	Prionace glauca / Squalus acanthias	v. 94; 117	1.116	508.b.20; 598.a.13; 599.b.32; 607.b.27	1.170; 749; 3.193	9.58; 32.129; 148	Athenaios, 102c; 107b; 295b-e; 296a; 357a; <i>Geoponica</i> 20.7.2

Gobius – gucid	Κοβίδος	Gobius	v. 130	2.50; 5.27	508.b.17; 591.a.14; 598.a.11; 601.b.22; 610.b.4; 621.b.13	1.173; 2.457	9.175; 177; 32.146	Athenaios, 284f; 309d-e; 331c; 355b; d; Plutarh, SA, 977c; Iuvenal 9.37; Varro, LL, 7.47; Columella 8.17; Martiail 13.88; Seneca, QN, 3.17; Ausonius, Mos., 130 Athenaios, 304c
Hippurus	Ἱππουρος	Chrysophrys aurata / Corypaena hippurus	v. 95		543.a.21; 599.b.3	1.184; 3.184; 186; 193; 4.404-436	9.57	
Iulis	Τουλίδς	Coris Iulis	v. 105	2.44	610.b.6	1.124; 2.434- 453; 4.443	32.94	Athenaios, 284d; 304f; 327c; Marcellus Sidetes 15; Plutarh, SA, 977f
Lamirus	Λάριμος?	Spicara alecdo	v. 120	-	-	3.399	32.149	Athenaios,;
Lolligo – calmar	Τεοθίδς	Loligo vulgaris	v. 132	1.54; 9.52	524.a.32; b24; 550.b.16; 590.b.33; 621.b.28; 622.a.1	1.427; 432; 3.167; 4.439- 449	9.52; 54; 83; 84; 93; 158; 18.361; 32.149	Athenaios, 293c; 323f; 326c; d; Apicius 9.3.4; Horațiu, Sat., 6.4; Plaut, Cassin., 493
Lupus – lup de mare	Λάβρας	Perca labrax / Labrax lupus	v. 22; 38; 40; 112	1.30; 10.2	489.b.26-27; 543.a.3; b.4; 591.a.11; 601.b.30	1.114; 119; 589; 2.128- 140; 3.128; 184	9.57; 61; 169; 185; 31.95	Athenaios, 310f; 311a; d; Varro, 3.3.9; Plutarh, SA, 977b; f; Apicius 4.152; Columella 8.16.4; 17.8; Macrobius 3.16; Varro, 3.3.9; Iuvenal, 5.104; Martiail, 9.27; 10.30; 11.50
Maena	Μαίνα	Sparus maena	v. 110	12.28	569.a.18; b.28; 607.b.10; 610.b.4	1.108; 3.188	9.81	Athenaios, 313a; 328d;
Melanurus	Μελάνουρος	Oblata melanurus	v. 113	1.41	591.a.15	1.98; 3.443- 481	32.152	Athenaios, 313d; Columella 8.16.8; Geoponica, 20.40; Diogenes Laertius, 8.19

Merula	Κόσσυρος	Labrus merula / Labrus viridis	v. 114	1.14; 12.28	599.b.8;	1.509; 4.172- 241	32.17; 149	Athenaios, 305b; 308d; 313d; <i>Geoponica</i> , 20.40; Columella 8.16.8
Milvus marinus	Τέρσις	Trigla lucerna / Chelidonichthys lucerna	v. 95	-	-	1.435	9.82; 32.149	Athenaios, 329a; 357a; Horațiu, <i>Ep.</i> , 1.116.51
Mormyr	Μόρμυρος	Lithognatus mormyrus	v. 110	-	570.b.21	1.100; 3.126		Athenaios, 136c; 313e; Plutarh, SA, 977f; <i>Geoponica</i> , 20.40; 42; 44; Artemidorus, <i>Oneir.</i> , 104.10h
Mugil – chefal	Κεστρέρις / Κέφαλος	Mullus surmoletus? / Mugil cephalus	v. 38-39	1.3; 12; 13.19; 14.22	537.a.29; 543.b.14; 16; 569.b.29; 570.b.14; 598.a.10; 602.a.4; 620.b.26; 621.b.21	1.111; 2.642; 644-650; 3.98-116; 193; 523; 4.127- 146; 647-693	9.54; 59; 10.193; 11.185; 32.104; 35.98	Athenaios, 119a; 121c; 306d-f; 307a; b; d-e; Plutarh, SA, 977a; <i>Geoponica</i> , 20.41; Collumela, 8.17; Juvenal, 4.15-16; 5.92; 94; 96; 6.40; 11.37; Marțial, 2.37; 43; 3.45; 7.78; 10.30; 31; 12.49; 13.79; Suetonius, <i>Tib.</i> , 34; Macrobius, 2.12; 3.16
Mullus – barbun	Μύλλος	Mullus barbatus ponticus	v. 123	14.23	-	1.130	9.64-67; 32.8; 104; 138; 149;	Athenaios, 118c; d; 329d; <i>Geoponica</i> , 20.7; Varro, 3.17.6- 7; Horațiu, <i>Sat.</i> , 2.2.23;
Murena	Μόραινα	Muraena helena	v. 27- 30; 43- 45; 113-114	1.32; 33; 50; 9.25 9.66	543.a.19	1.142; 515; 554-573; 2.253-380; 3.117-120; 189	9.40; 71; 73; 76; 77; 158; 169; 185; 20.261; 32.14	Athenaios, 313a; 325a; Macrobius, 3.15.8; Varro, 2.6; Marțial, 13.80; Strabon, 3.2.7; Seneca, <i>De ira</i> , 3.40
Orphos	Όρφός	Epinephelus marginatus	v. 103- 104	5.18; 21; 12.1	543.b.1; 591.a.11; 598.a.10; 599.b.6	1.142; 3.187	-	Athenaios, 315a; b; 327d; Pollux, 6.50; <i>Geoponica</i> , 20.20

Passer – cambula	?		Pleuronectes flesus lusus / Platichthys flesus	v. 125	14.3	-	-	9.72; 32.150	Columella, 8.16.7; Horațiu, <i>Sat.</i> , 2.8.29
Perca – biban	Πέρκη		Serranus scriba	v. 112	-	508.b.17; 538.a.20; 599.b.8	3.187; 217	9.57; 32.107; 116; 126; 130; 145	Athenaios, 107c; 284c; 319b; c
Phagus	Φάγρος		Pagrus pagrus	v. 108	-	598.a.13; 601.b.30;	1.140	9.57; 32.113	Athenaios, 300f; 327c-e; Isidor, <i>Origines</i> , 12.6
Polypus – caracatița	Πολύπους		Octopus vulgaris	v. 30-37	1.27; 32; 37; 6.28; 7.11; 9.25; 10.38; 17.10	325.a.26; 524.a.2; b.3; 525.a.14; 534.b.27; 606.a.10; 607.b.5	1.306; 536; 552; 2.233; 244; 254; 389; 4.301; 305	9.83; 85; 87; 91-93; 163; 185; 10.90; 26.58; 11.225; 32.121	Athenaios, 316c; e; 317a; d; f; 318b; e; f; 356e; 513c; d; Ovidiu, <i>Met.</i> , 4.366; Plaut, <i>Autul.</i> , 155; Plutarh, SA, 978e
Pompius	Πομπύλος		Naucrates ductor	v. 100- 101	2.15; 15.23	525.a.21	1.186-211; 4.437	9.51; 32.152	Athenaios, 282e-284d; Plutarh, SA, 980f
Rana – broasca de mare	Βάτραχος		Lophius piscatorius	v. 126	9.24; 13.5	489.b.32; 505.b.3; 506.b.16; 570.b.31; 620.b.13	2.86	9.143	Athenaios, 286b; d.
Rhombus – calcan	Ρόμβος		Rhombus maeoticus / Scophthalmus maeoticus	v. 125	-	-	-	9.52; 72; 144; 32.102; 146	Athenaios, 330b; 356b; Marțial, 13.81; Horațiu, <i>Sat.</i> , 2.2.95; Iuvenal, 4.39.
Salpa	Σάλπη		Merluccius merluccius	v. 121	1.c	534.a.16; 598.a.20; 621.b.7	1.109; 125; 3.44; 416-431	9.32; 10.84	Athenaios, 301d; 321d; e; 356a

Sargus	Σάργος	Diplodus sargus/ Sargus annularis	v. 105	1.23; 26; 13.2	591.b.19-22; 543.a.7; b.14; 570.a.32	1.132; 510; 4.267; 374- 403	9.182	Athenaios, 313d; 321b; d;
Saxatilis	?	Labrus Turdus / Labrus viridis prasocites	v. 109	-	-	-	9.52; 57; 32.94; 151	Columella 8.16-17
Scarus – pește- papagal	Σκάρος	Sparisoma cretens	v. 9-18	1.2; 4; 2.54; 12.42	505.a.14, 505.a.20; 508.b.11; 591.a.5; 621.b.15; 632.b.10	1.134-135; 2.662; 4.40- 126	9.62; 11.162; 32.151	Athenaios, 319e, 320a; c; 331d; Heraclius, Ep., 2.50; Sat., 2.2.22; Plutarch, SA, 977c; Quintilian, 6.10.24; Columella 8.16; Petronius, 19.33; 119.32; Martialis, 5.18; 13.84; Suetonius, Vitellius, 13; Archastratus 34.44
Scomber – scrumbie	Σκόμβρος	Scomber scomber	v. 94	-	597.a.22; 599.a.2; 610.b.7	1.101; 3.576- 595	9.49; 31.94; 32.18; 151	Athenaios, 27e; 116b; 117a; Ptolemy, 2.6; Martialis, 3.50; 4.86; 13.102; Persius, 1.43; Catull, 95.8; Plaut, Captivi, 4.2.71
Scorpius	Σκορπίος	Scorpaena porcus / Scorpaena scrofa	v. 117	17.6	543.a.7; b5;	1.171; 2.461	20.150; 32.67; 70; 94; 127- 128	Athenaios, 320d; e; f; 321a; 357f; Platon Comical 171.21; Juvenal 10.317; Catull, 15.19; Apicius 4.153
Sepia	Σηπία	Sepia officinalis	v. 19-22	1.34; 5.21	523.b.21; 524.b.24; 541.b.1-15; 608.b.18; 621.b.29; 622.a.11	1.121; 312; 313; 2.120; 455; 3.156- 169; 341; 4.147-164; 439-449; 635- 647	9.3; 83; 84	Athenaios, 107c; 323c; d; 324b; c; Apicius, 9.418-421
Smaris	Σμαρίς	Smaris vulgaris / Spicara smaris	v. 120	-	-	1.109	32.108; 109; 129	Athenaios, 313b; 314a; 328f; Geoponica, 20.35

Solea – limba de mare	Βούγλωσσα	Solea solea / Pegusa nasuta	v. 124	11.23	-	1.89	9.52; 57; 72; 32.102; 151	Athenaios, 136b; 288b; 306a; 330a; b; 356b; Columella, 8.16.4; 7; Plaut, <i>Cas.</i> 2.2.63
Sparulus	Σπάρος	Diplodus sargus / Sargus annularis	v. 106	-	508.b.16	1.109	-	Athenaios, 107c; 319f; 320c; 329d; 355e; Marțial, 3.60
Sus – porc de mare	Σὺς ? / Ύς ?	Scorpaena porcus	v. 132	-	-	-	-	Athenaios, 326e; f; Isidor, <i>Origines</i> , 12.6.12
Syndos	Συνόδοος	Sparus dentex / Dentex dentex	v. 107	1.46	598.a.10; 610.b.5	1.170; 3.186	32.182	Athenaios, 322b; c; 327d; 355e; Apicius, 4.2.31; 10.2
Thunnus – ton	Θύννος	Thunnus thynnus	v. 98	1.58; 9.42; 13.16; 15.3; 5; 6; 10; 16.18;	488.a.6; 505.a.27; 543.b.2; 571.a.15; 591.a.11; 607.b.32; 610.b.4	1.181; 183; 3.132; 184; 191; 336; 576; 597; 620; 631-648; 4.504; 531; 562	9.4; 44; 47; 50; 53; 10.21; 25.120; 29.80; 32.47; 66; 80; 87; 95; 106; 107; 146; 151	Athenaios, 118b; 121b; 302a; b; c; f; 303b; d; 315c; 357b; 399d; Manilius, 4.89.5; Marțial, 3.77; 4.89; Horațiu, <i>Sat.</i> , 2.5.44; Strabon 7.6.2; 12.3.11
Tragus	Τράγος	Spicara maena	v. 112	-	442.a.30; 607.b.9	1.108	-	Athenaios, 328c; 332b
Umbra	Σκίανα	Umbra canina / Umbrina cirrosa	v. 111-112	9.7	543.a.2; 601.b.31; 603.	1.132; 4.596; 616-634	9.57; 32.106; 113; 151	Athenaios, 322f; Columella, 8.16; Ausonius, <i>Mosella</i> , 90
Innominatus piscis – ghidrin	Φόκης	Gobius niger	v. 122	-	567.b.20	1.12	9.81	Athenaios, 107c; 355b;

Sur le potentiel halieutique pontique chez Ovide

Résumé

L'article propose, à partir des Haliéutiques d'Ovide, l'identification des espèces de poissons et des techniques de pêche répertoriées ou décrites dans le poème. Aussi, des analogies seront faites avec des auteurs grecs et latins anciens (Aristote, Plin, Aélian, Oppian, etc.), afin d'extraire quelques informations relatives à la fois à la ressource ichtyologique dans le bassin pontique (espèces, traits, comportement, quantité), ainsi que de l'industrie du poisson (capture, transformation, stockage) et de la commercialisation (transport, distribution). Certaines questions seront abordées: Que signifie «pontique» dans ce contexte? Est-ce un terme générique ou peut-il être limité à certaines régions? Dans quelle mesure ces produits étaient-ils connus et populaires dans l'Antiquité classique? Peut-on les considérer comme des «biens locaux» ou circulaient-ils? Jusqu'où? Peuvent-ils être identifiés archéologiquement et si oui, dans quelles limites?

Mots-clés: Ovide; Haliéutiques; espèces de poisson; techniques de pêche; commerce de poisson.

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
<i>AARMSL</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
<i>AARPAD</i>	= „Analele Academiei Române”, seria II, București, 1879-1916
<i>AA.SS.</i>	= <i>Acta Sanctorum</i> , ed. Bollandisti, III ^a ediție, Parigi 1863-1870
<i>AB</i>	= Arhivele Basarabiei
<i>ACNSAS</i>	= Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
<i>AE</i>	= L'Année Epigraphique, Paris
<i>AIR</i>	= Arhiva Istorică a României
<i>AIAC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
<i>AIINC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
<i>AIIX</i>	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>ALIL</i>	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
<i>ALMA</i>	= <i>Archivum Latinitatis Medii Aevi</i> . Genève.
<i>AM</i>	= Arheologia Moldovei, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
<i>AmAnthr</i>	= American Anthropologist, New Series, Published by Wiley on behalf of the American Anthropological Association
<i>AMM</i>	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
<i>AMMB</i>	= Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași
<i>AMN</i>	= Acta Musei Napocensis
<i>AMR</i>	= Arhivele Militare Române
<i>AMS</i>	= Anuarul Muzeului din Suceava
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale, București
<i>ANC</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj
<i>ANDMB</i>	= Arhivele Naționale. Direcția Municipiului București
<i>ANG</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Galați
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale, Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
<i>ANR-Cluj</i>	= Arhivele Naționale, Cluj-Napoca
<i>ANR-Sibiu</i>	= Arhivele Naționale, Sibiu
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>ANRW</i>	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANV</i>	= Arhivele Naționale, Vaslui
<i>AO</i>	= Arhivele Olteniei
<i>AP</i>	= Analele Putnei
<i>APH</i>	= Acta Poloniae Historica, Varșovia
<i>AqLeg</i>	= <i>Aquila Legionis. Cuadernos de Estudios sobre el Ejército Romano</i> , Salamanca
<i>AR</i>	= Arhiva Românească
<i>ArchM</i>	= Archiva Moldaviae, Iași
<i>ArhGen</i>	= Arhiva Genealogică
„Arhiva”	= „Arhiva”. Organul Societății Științifice și Literare, Iași
<i>ArhMold</i>	= Arheologia Moldovei
<i>ASRR</i>	= Arhiva Societății Române de Radiodifuziune
<i>AȘUI</i>	= Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

ATS	= Ancient Textile Series, Oxbow Books, Oxford și Oakville
AUAIC	= Arhiva Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
AUB	= Analele Universității „București”
BA	= <i>Biblioteca Ambrosiana</i> , Roma, Città Nuova Editrice
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BArchB	= Bundesarchiv Berlin
BAR int. ser.	= British Archaeological Reports, International Series
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
BCU-Iași	= Biblioteca Centrală Universitară, Iași
BE	= Bulletin Epigraphique
BF	= Byzantinische Forschungen, Amsterdam
BJ	= Bonner Jahrbücher, Bonn
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BMIM	= București. Materiale de istorie și muzeografie
BNB	= Biblioteca Națională București
BNJ	= Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BS	= Balkan Studies
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
ByzSlav	= Byzantinoslavica
CA	= Cercetări arheologice
CAI	= Caiete de Antropologie Istorică
CartNova	= <i>La ciudad de Carthago Nova 3: La documentación epigráfica</i> , Murcia
CB	= Cahiers balkaniques
CC	= Codrul Cosminului, Suceava (ambele serii)
CCAR	= Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București
CCh	= <i>Corpus Christianorum</i> , Turnhout
CChSG	= <i>Corpus Christianorum. Series Graeca</i>
CCSL	= <i>Corpus Christianorum Series Latina</i> , Turnhout, Brepols
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat</i> , București, vol. I-V; supl. I.
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului</i> , București, vol. II-VIII, 1974-2006
Chiron	= Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, 1971
CI	= Cercetări istorice (ambele serii)
CIL	= <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
CL	= Cercetări literare
CLRE	= <i>Consuls of the Later Roman Empire</i> , eds. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta, 1987
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică, București
CSCO	= <i>Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium</i> , Louvain
CSEA	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis</i> , Roma, Città Nuova Editrice
CSEL	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien, De Gruyter
CSPAMI	= Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Centrale, Pitești
CT	= Columna lui Traian, București
CTh	= <i>Codex Theodosianus</i> . Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971
Cv.L	= Convorbiri literare (ambele serii)

„Dacia”, N.S.	= Dacia. Nouvelle Série, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
DANIC	= Direcția Arhivelor Naționale Istoric Centrale
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
DI	= Diplomatarium Italicum
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i>
DIRRI	= <i>Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență</i>
DOP	= Dumbarton Oaks Papers
DTN	= <i>Din trecutul nostru</i> , Chișinău
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
EB	= Études Balkaniques
EBPB	= Études byzantines et post-byzantines
EDCS	= <i>Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby</i> (http://www.manfredclaus.de/)
EDR	= <i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php)
EpigrAnat	= Epigraphica Anatolica, Münster
ER Asturias	= F. Diego Santos, <i>Epigrafia Romana de Asturias</i> , Oviedo, 1959.
Gerión	= Gerión. Revista de Historia Antigua, Madrid
GB	= Glasul Bisericii
GCS	= <i>Die Griechischen Christlichen Schriftsteller</i> , Leipzig, Hinrichs, 1897-1969
GLK	= <i>Grammatici Latini Keil</i>
HEp	= <i>Hispania Epigraphica</i> , Madrid
„Hierasus”	= <i>Hierasus</i> . Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Botoșani
HM	= Heraldica Moldaviae, Chișinău
HU	= Historia Urbana, Sibiu
HUI	= Historia Universitatis Iassensis, Iași
IDR	= <i>Inscripțiile din Dacia romană</i> , București-Paris
IDRE	= <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie</i> , I-II, Bucarest, 1996, 2000
IGLN	= <i>Inscriptions grecques et latines de Novae</i> , Bordeaux
IGLR	= <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România</i> , București, 1976
IILPecs	= <i>Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften</i> , Pecs, 1991
ILAlg	= <i>Inscriptions latines d'Algérie</i> , Paris
ILB	= <i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae</i> , Sofia, 1989
ILD	= <i>Inscripții latine din Dacia</i> , București
ILN	= <i>Inscriptions latines de Novae</i> , Poznań
ILLPRON	= <i>Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices</i> , Berlin, 1986
ILS	= <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 1892
IMS	= <i>Inscriptiones Moesiae Superioris</i> , Belgrad
IN	= „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal Iași
ISM	= <i>Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine</i> , București, vol. I-III, 1983-1999
JGO	= <i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i>
JL	= <i>Junimea literară</i>
JRS	= <i>The Journal of Roman studies</i> , London
LR	= <i>Limba română</i>
MA	= <i>Memoria Antiquitatis</i> , Piatra Neamț
MCA	= <i>Materiale și cercetări arheologice</i>
MEF	= <i>Moldova în epoca feudalismului</i> , vol. I-XII, 1961-2012, Chișinău
MEFRA	= <i>Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité</i> , Roma

MGH	= <i>Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi</i> , Berlin 1877-
MI	= Magazin istoric, București
MIM	= Materiale de istorie și muzeografie
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MN	= Muzeul Național, București
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial al României
Navarro	= M. Navarro Caballero, <i>Perfectissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine</i> , Bordeaux, 2017.
NBA	= <i>Nuova Biblioteca Agostiniana</i> , Roma, Institutum Patristicum Augustinianum
NDPAC	= <i>Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane</i> , I, A-E, 2e edizione, Marietti, 2006; III, P-Z, 2e edizione, Marietti, 2008
NEH	= Nouvelles études d'histoire
OI	= Opțiuni istoriografice, Iași
OPEL	= <i>Onomasticon provinciarum Europae latinarum</i> , vol. I-IV, Budapesta-Viena, 1994-2002
PG	= <i>Patrologiae cursus completus, Series Graeca</i> , ed. J.-P. Migne, Paris, 1886-1912
PIR	= <i>Prosopographia Imperii Romani. Saec. I.II.III</i> , editio altera, Berlin.
PLRE	= <i>Prosopography of the Later Roman Empire</i> , 3 vol., eds. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, Cambridge, 1971-1992
RA	= Revista arhivelor
RBAR	= Revista Bibliotecii Academiei Române, București
RC	= Revista catolică
RdI	= Revista de istorie
REByz	= Revue des Études Byzantines
RER	= Revue des études roumaines
RESEE	= Revue des études Sud-Est européennes
RHP	= <i>Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften</i> , Viena
RHSEE	= Revue historique de Sud-Est européen
RI	= Revista istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIB	= <i>Roman Inscriptions of Britain</i> , Londra
RIM	= Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău
RIR	= Revista istorică română, București
RIS	= Revista de istorie socială, Iași
RITL	= Revista de istorie și teorie literară
RIU	= <i>Die römischen Inschriften Ungarns</i> , Budapesta
RJMH	= The Romanian Journal of Modern History, Iași
RM	= Revista muzeelor
RMD	= <i>Roman Military Diplomas</i> , Londra
RMM	= <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz
RMM-MIA	= Revista muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă
RMR	= Revista Medicală Română
RRH	= Revue roumaine d'histoire
RRHA	= Revue roumaine de l'histoire de l'art
RRHA-BA	= Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts
RSIAB	= Revista Societății istorice și arheologice bisericești, Chișinău
Rsl	= Romanoslavica

<i>SAHIR</i>	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
<i>SAI</i>	= Studii și Articole de Istorie
<i>SCB</i>	= Studii și cercetări de bibliologie
<i>Sch</i>	= <i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>SCIA</i>	= Studii și cercetări de istoria artei
<i>SCIM</i>	= Studii și cercetări de istorie medie
<i>SCIV/SCIVA</i>	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
<i>SCN</i>	= Studii și Cercetări Numismatice, București
<i>SCȘI</i>	= Studii și cercetări științifice, Istorie
<i>SEER</i>	= The Slavonic and East European Review
<i>SHA</i>	= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIC</i>	= Studii și materiale de istorie contemporană, București
<i>SMIM</i>	= Studii și materiale de istorie medie, București
<i>SMIMod</i>	= Studii și materiale de istorie modernă, București
<i>SOF</i>	= Südost-Forschungen, München
<i>ST</i>	= Studii Teologice, București
<i>StAntArh</i>	= <i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Iași
<i>T&MBYZ</i>	= <i>Travaux et Mémoires du Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines</i>
<i>ThD</i>	= Thraco-Dacica, București
<i>TR</i>	= Transylvanian Review, Cluj-Napoca
<i>TV</i>	= Teologie și viața, Iași
<i>ZPE</i>	= Zeitschrift für Papyralogie und Epigraphik
<i>ZSL</i>	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde